

LAEVASTIKU OHVITSERIDE KLUBI KIRJUTISED NR 20

LIIVO LAANETU

NÕUKOGUDE LIIDU MEREVÄGI KÜLMA SÕJA AASTATEL

SISSEJUHATUS

Nõukogude Liidu relvajõudude peamisest maritiimsest (merelisest) komponendist – mereväest – on eesti keeles ilmunud üllatavalt vähe materjali. Rahvusraamatukogu andmebaasi põhjal tuleb ainsa sellekohase trükisena arvesse 1978.a Eesti NSV Ühingu Teadus poolt rotaprintiväljaandena ilmunud brošüür „Nõukogude sõjalaevastik“, mille autor on admiral Sergei Gorškov. Käesoleva kirjutise eesmärk on anda ülevaade Nõukogude Liidu mereväe arengust külma sõja perioodil. Tulenevalt suhteliselt laiaast teemapüstitusest, on antud käsitluse puhul piiratud peamiselt nende sündmuste ja asjaoludega, mis on vahetult mõjutanud mereväe arendamise kulgu. Teema laialivalgumise piiramiseks on üldistel rahvusvahelistel ja Nõukogude sisepoliitilistel arengutel ning relvajõudude juhtimisega poliitilisel-strateegilisel tasandil peatunud vaid niipalju, kui see on olnud koostaja hinnangul hädavajalik. Nõukogude mereväe loo paremaks mõistmiseks on toodud ka ülevaateid arengutest tema vaatlusaluse perioodi peamise vaenlase – Ameerika Ühendriikide mereväes. Lugeja huvides on vähemlevinud sõjanduslase terminoloogia puhul toodud sulgudes inglisis- või venekeelne kuju.

KÜLMA SÕJA KUJUNEMINE

Terminiga külm sõda iseloomustatakse pärast II maailmasõda tekkinud vastasseisu kahe bloki – Nõukogude Liidu juhitud sotsialismileeri ja Ameerika Ühendriikide juhitud kapitalistliku leeri vahel. Nõukogude juhid ja elanikkond uskusid, et kuna just nemad olid pidanud kandma sõja põhirkaksi nii majanduses kui elavjõus, siis oli neil sarnaselt Esimese maailmasõja võitjariikidega tekkinud ootus saada täielikku kompensatsiooni oma ränkade kaotuste eest (Cable,142). II maailmasõja lõpul ja külma sõja alguses muutus Nõukogude Liidu jaoks kõige potentsiaalsemaks uueks sõjaliseks vaenlaseks Ameerika Ühendriikide-Suurbritannia imperialism, millel leiti 1940ndate poliitilises retoorikas ühisjooni isegi Saksa fašismiga, ning mis kujunes Nõukogude riikliku julgeoleku vastu suunatud riskide hindamisel kõige olulisemaks alustalaks kuni 1980ndate lõpuni (Kokoshkin, 111). 1949. aastal Ameerika Ühendriikide ja tema lähimate liitlaste osavõtul asutatud Põhja-Atlandi Lepingu Organisatsiooni (NATO) põhikiri sätestas kollektiivse kaitse põhimõtte liikmesriikide ründamise korral. Õige pea andsid ameeriklased mõista, et kollektiivkaitse põhimõtet rakendatakse üksnes Nõukogude Liidu või tema liitlaste rünnaku puhul. 1955. aastal vormistati Nõukogude Liidu ja tema Ida-Euroopa vasallriikide vahel vastukaaluks NATO-le Varssavi Lepingu Organisatsiooni (VLO) nime saanud sõjalise koostöö organ (Cable, 145).

GEOSTRATEEGILISED LÄHTEKOHAD

Nõukogude Liidul oli küll õnnestunud II maailmasõja tulemusena laiendada oma kaitsepositsioone Ida-Euroopas, kuid tema merepiir oli jäänud suures osas muutumatuks. Nii Läänemeres kui Mustal merel ei kujutanud Nõukogude Liidu merevägi endast märkimisväärset jõudu, sest piirkondlikud potentsiaalsed vastased kujutasid endast juba väljakujunenud merevõime (*sea powers*). Seetõttu oli Moskva seisukohalt vaadatuna vastase võimalik dessantrünnak tema vastu mitte ainult võimalik, vaid koguni suuresti tõenäoline (Lovett, 239). Strateegiliselt oli NATO riikide poolt vaadatuna üks võimalus kujutada Lääne-Euroopat poolsaarena, mida võisid vallutada Nõukogude maaväed. NATO merejõudude ülesandeks oli sellisel juhul rünnata agressorit mere poolt. Teiseks

võimaluseks oli hinnata võimalikku sõjalist konflikti ainult maismaal asetleidvate sündmuste põhisel, kus merejõududele oleks jäänud peamiselt transatlantiliste varustuskanalite kasutamisevõimaluse tagamise roll (Friedman, 39). Hoolimata sellest, kumb seisukoht oli erinevatel kümnenditel dominantne, koondus külma sõja aastatel globaalsete superriikide sõjalise vastasseisu fookus põhjapoolsetele merealadele – Läänemerele, Norra merele, Barentsi merele. Need olid piirkonnad, kus NATO blokk võis avaldada Nõukogude blokile kõige suuremat maritiimset survet ja vastupidi, nendes piirkondades oli kõige tõenäolisem võimalik Nõukogude meritsi teostatav pealetung lääneriikide vastu (Grove, 211). Nõukogude Liidu geograafiline asend ei olnud maritiimsest vaatevinklist kuigi soodus. Olles küll maailma suurima territooriumi (ja erakordselt pika rannajoonega) riik, asusid tema väljapääsud merele teineteisest geograafiliselt väga eraldatult, samuti tuli ülal pidada üksteisest suurte vahemaadega eraldatud ja seetõttu eraldi tegutsevaid laevastikke, mis nõrgestas oluliselt riigi üldist sõjalist võimsust merel. Nõukogude Liidu seisukohalt tegi olukorda hullemaks veel seegi, et kõik riigi väljapääsud merele olid kas suhteliselt hõlpsasti suletavad merekitsuste tõttu (Taani väinad, Bosporus, saared Jaapani meres) või siis avaldasid navigatsioonile olulist mõju kliimatilised tingimused Põhjas (Lindberg & Todd, 20).

NÕUKOGUDE MEREVÄE ORGANISATSIOON

Nõukogude Liidule kuulusid külma sõja aastatel maailma suurimad relvajõud, mis koosnesid väeliikidest ja neid toetavatest ametkondadest. Kaitseministeeriumi haldusalasse kuulus viis väeliiki: strateegiline raketiväed (*Стратегические ракетные войска*), õhukaitseväed (*Войска противовоздушной обороны*), maaväed (*Сухопутные войска*), õhuväed (*Воздушные войска*) ja merevägi (*Военно-морской флот*). Riikliku Julgeolekukomitee – KGB – (*Комитет Государственной Безопасности, КГБ*) koosseisu kuulus piirivalveväed (*Пограничные войска*) ja siseministeeriumi haldusalas olid siseväed (*внутренние войска*). Relvajõudude organisatsioon oli nii funktsionaalne kui ka geograafiline. Strateegilise raketiväe ja õhukaitseväe struktuurid olid oma olemuselt funktsionaalsed, ülejäänud väeliikide organisatsiooniline ülesehitus toetas sõjaliste operatsioonide läbiviimist kolmel strateegilisel tandrill (*strategic theatre*), viiel regionaalsel tandrill (*regional theatre*) ja kolmel ookeanitandrill (*ocean theatre*) (Polmar, 10).

Nõukogude relvajõudude teostatavad sõjalised operatsioonid olid ette nähtud toimuma kolmel strateegilisel tandrill, mis omakorda jagunesid erinevateks operatsioonitandriteks - TVD-deks (*theatres of operations; Театры военных действий, TVD*). Strateegiliste tandrite juhtimiseks oli moodustatud neist igaühe juurde alaline väejuhatus koos osaliselt komplekteeritud staabiga ning nende eesmärk oli juhtida maa-, õhu- ja mereväe üksuste sõjalisi tegevusi oma vastutuspiirkonnas. Sellise organisatsiooni eesmärk oli võimaldada pidada samaaegset sõjategevust mitmel rindel. Strateegilised tandrid koos neile alluvate operatsioonitandrite ja mereväekomponentidega olid järgmised:

Strateegiline tander	Katmikala	Operatsioonitandrid (TVD-d)	Mereväekomponent
Lääne	Lääne-Euroopa, Skandinaavia, Vahemere, Põhja-Aafrika, Atlandi ookeani põhjaosa	Lääne, Loode, Edela	Balti laevastik, Põhja laevastik, Musta mere laevastik, Vahemere eskaader
Lõuna	Lähis-Ida, Afganistani, Pakistani, India, India ookean	Lõuna	Kaspia flotill, India ookeani eskaader
Kaug-Ida	Kaug-Ida, Kagu-Aasia, Vaikse ookean	Kaug-Ida	Vaikse ookeani laevastik

(Polmar, 12)

Nõukogude mereväe uurija Norman Polmari järgi võis merevägi koos strateegiliste raketivägedega olla 1980ndate lõpust allutatud vahetult strateegilise tasandi kõrgemale väejuhatusele (*Верховное Главное Командование*), mitte strateegiliste tandrute väejuhatustele nagu teised väeliigid (Polmar, 12).

Merevägi koosnes erinevatest relvaliikidest ja (lahingu)teenistustest. Mereväe relvaliikideks olid:

- a) Allveejõud – kõikide Nõukogude allveelaevade ühisnimetus. Selle terminiga tähistati ka maritiimsel TVD koosseisus tegutsevaid operatsioonitasandi formatsioone. Allveejõud koosnesid harilikult mitmetest allveelaevade koondistest, mida toetasid kalda- ja ujuvbaasid.
- b) Pealveejõud – kõikide Nõukogude pealveelaevade ühisnimetus. Nende ülesannete hulka kuulus vaenlase allveelaevade, pealveelaevade, meredessantüksuste ja konvoide otsimine ning hävitamine. Pealveejõud ründasid samuti sihtmärke vaenlase territooriumil, tagasid allveelaevade julgeoleku baasides viibimise ajal, korraldasid meredessantüksuste transporti ning osutasid neile tuletoetust sõjaliste operatsioonide käigus. Pealveejõude ülesannete hulka kuulus ka merelaevanduse kaitse. Nad tegelesid samuti miinisõja ja mereluurega. Allveejõudude ja pealveejõudude koondnimetusena kasutati Nõukogude sõjandusterminoloogias väljendit *laevastikujõud*.
- c) Merelennuvägi, mille ülesanneteks oli vaenlase laevastikuformatsioonide, konvoide ja dessantlaevade hävitamine nii merel kui ka nende baasides; vaenlase allveelaevade otsimine ja hävitamine.
- d) Merejalavägi.
- e) Rannakaitse raketi-suurtükivägi (Vego, 367-368).

Nii nagu teisteski väeliikides, oli ka mereväes olemas oma administratiivstruktuur ja sõjaliste operatsioonide juhtimiseks vajalik struktuur. Mereväe ülem oli ühtlasi kaitseministri üks asetäitjatest, kes juhtis talle alluvaid laevastiku- ja kaldaüksusi nelja laevastiku (Põhja, Balti, Musta mere ja Vaikse ookeani) ja ühe flotilli (Kaspia) kaudu. Strateegiliste sihtmärkide hävitamiseks mõeldud allveelaevad olid Kindralstaabi operatiivalluvuses. Mereväe ülemale allusid vahetult:

- a) tema asetäitjad – lähim abiline ehk ülema esimene asetäitja; asetäitja laevaehituse ja relvastuse alal; asetäitja õppeasutuste alal; asetäitja lahinguväljaõppe alal; asetäitja tagalateenistuse alal; asetäitja tehnika alal.
- b) poliitvalitsuse ülem, kes oli sisuliselt samuti ülema asetäitja õigustes.
- c) mereväe peastaabi ülem.
- d) Põhja laevastiku ülem, Balti laevastiku ülem, Musta mere laevastiku ülem, Vaikse ookeani laevastiku ülem, Kaspia mere flotilli ülem. Laevastikud kuulusid rahuajal nii administratiivsesse kui ka operatiivstruktuuri. Igal laevastikul oli oma staap ja väeüksused, mille seas olid esindatud kõik mereväe relvaliigid. Laevastikujõud jagunesid brigaadideks ja divisjonideks. Eralditegutsevaid laevastiku sihtüksusi kutsuti eskaadriteks (*Эскадра*), ning operatiivjuhtimise osas allusid nad mitte laevastikule, vaid mereväe peastaabile. Laevastike juures tegutsesid ka Luure Peavalitsusele – GRU-le – (*Главное разведывательное управление, ГРУ*) allunud erivägede – spetsnazi – (*Войска специального назначения, спецназ*) üksused.
- e) merelennuväe ülem.
- f) merejalaväe ja rannakaitse ülem (Polmar, 13-14).

MEREVÄE ARENG PERIOODIDE LÕIKES

Nõukogude mereväe ajaloo periodiseerimisel on kasutatud erinevaid lähenemisviise. Lahterdatud on kas riigi tippjuhi võimuloleku, mereväe ülemate ametis oleku, meritsi teostatavate ambitsioonide, mereväe põhiülesannete, peamiste relvasüsteemide ja platvormide domineerimise põhjal või eelmainitute omavahelise kombinatsiooniga. Antud kirjutises on periodiseerimisel

võetud lähtealuseks 10-aastased tsüklid alates II maailmasõja lõpust kuni Nõukogude Liidu lagunemiseni. Kuni 1981. aastani langevad need ühtlasi kokku mereväe arendamisel rakendatud 10-aastaste plaanide (millega kehtestati laevaehituse ja relvastuse arendamise prioriteedid) kehtivusaegadega. Need perioodid omakorda on aga sageli kokkulangevad ka oluliste rahvusvaheliste ja sisepoliitiliste sündmustega, mis on avaldanud tähelepanuväärset mõju Nõukogude mereväe arengule ja tegevusele.

1945-1955

1945 oli Nõukogude Liidu tööstus ja põllumajandus varemets, sõja ajal olid riigile saanud osaks tohutud inimkaotused, paljud sadamad olid purustatud. Vaatamata mereväe tagasihoidlikule panusele üldise sõjategevuse käigus, pajatas ametlik propaganda kõrvuti armee saavutustega ka sõjalaevastiku arvukatest vaenlase üle saavutatud võitudest, eesmärgiga hoida alal patriootlikku meelsust kõikjal relvajõududes, mis pidid olema valmis uuteks väljakutseteks, mida pakkus uus vaenulik ja ähvardav sõjajärgne maailmakord (Lovett, 237).

Mereväe peamised ülesanded seisnesid maavägede toetamises merelt ja vaenlase mereliste ühenduste kasutamise tõkestamises. Mainitud ülesannete täitmine eeldas tasakaalustatud laevastiku (*balanced fleet*) olemasolu, kuid viimase puudumise tõttu jäi pikaks ajaks valitsema ebakõla ülesannete ja nende täitmiseks olemasolevate vahendite vahel. Mereväel ei olnud piisavalt ookeanisõiduks kõlblikke allveelaevu, allveetõrjeks sobivaid laevu ega miinitõrjelaevu. Merelennuväe tegevusulatus ei olnud märkimisväärne ning allveetõrjevahendid puudusid sootuks. Admiral Sergei Gorškovi hinnangul oli toonane merevägi tulenevalt oma platvormide ja relvasüsteemide piiratud võimekustest üksnes rannikulaevastik (Gorshkov, 274).

Ameerika Ühendriigid omasid juba 1940ndatel tuumarelvastust ning olid võitnud allveesõja Atlandi ookeanil ja merelennuväe (*carrier war*) sõja Vaiksel ookeanil (Lovett, 238). Nõukogude Liidu tolleaegse mereväepoliitika (*naval policy*) kujundamisel domineerisid Jossif Stalin ja admiral Nikolai Kuznetsov (mereväe ülem aastatel 1939-1947 ja 1951-1955) (Mawdsley, 166). Aastateks 1946-1955 kehtestatud mereväe 10-aasta plaan nägi ette ulatusliku konventsionaalse, kuid oma olemuselt juba vananenud laevastikuehituse programmi, mida aga ei viidud ellu täies mahus (Mawdsley, 165). Esimene katse Nõukogude ookeanilaevastiku rajamiseks¹ tehti juba kohe pärast II maailmasõda, kui mereväe juhid ja juhtivad sõjandusteoreetikud hakkasid populariseerima lennukikandjate kasutuselevõttu, kuid esimene projekt (P-71) peatati 1940ndatel veel kavandamise faasis, ning teise projekti (P-72) ehitamise (Navies in the Nuclear Age, 35) peatas Stalin lühikest aega enne oma surma 1953. aastal (Herrick, 216) sobilike lennukahendite puudumise tõttu (Navies in the Nuclear Age, 35). Lennukikandjate vajaduse avalik toetamine ei olnud enam poliitilises plaanis ohutu (Herrick, 216). Kogu ettevõtmise – luua uus ambitsioonikas sõjalaevastiku 10-aasta plaan aastateks 1956-1965, mis nägi ette lisaks lennukikandjatele ka dessantlaevade ehitamise (Mawdsley, 166) – lõpetas Nõukogude Liidu uueks liidriks tõusnud Nikita Hruštšov, kelle arvates lennukikandjad võisid küll olla kasulikud, kuid nendega seotud majanduslikud kulud ei olnud riigile jõukohased (Herrick, 247).

1955-1965

1950ndate keskel pidas uus poliitiline juhtkond senisest olulisemaks majanduskasvu ning soovis mõnevõrra vähendada Stalini-aegse suure sõjamasina ülalpidamisega seotud kulusid. Nikita Hruštšovi hinnangul ei olnud tuumarelvade ajastul pealveelaevad enam olulised ja Nõukogude Liitu tuli kaitsta maismaal paiknevate rakette kandvate pommituslennukite ja tuumaallveelaevade abil. Relvajõudude etteotsa tõusnud marssal Georgi Žukov pidas kõige prioriteetsemaks strateegilise raketiväe arendamist, mis tähendas, et kõrgemal tasandil ei olnud mitte keegi huvitatud suure konventsionaalse sõjalaevastiku väljaarendamisest ja ülalpidamisest, sest sellega oleksid kaasnenud ulatuslikud väljaminekud (Mawdsley, 166). Mereväes algas merelennuväe ja

¹ Päril esimene katse rajada ookeanilaevastik oli tehtud juba 1930ndatel.

allveelaevade eelisarendamine², mida põhjendati muuhulgas sellega, et just need relvaliigid mängisid II maailmasõjas merevägede seisukohalt kõige olulisemat rolli (Lovett, 240). Mereväe jaoks algas periood, mida admiral N. Amelko on iseloomustanud kui „pimedat ajastut“ (*dark periode*). Pooleliolevad laevaehitused peatati, merelennuväe alluvusest võeti ära ründejõud, ning formeeriti ümber merejalavägi (Mawdsley, 166). Mereväe ülem admiral Nikolai Kuznetsov, keda tunti tasakaalustatud laevastiku eestkõnelejana (Lovett, 240), ning kes ei olnud nõus 1956-1965 10 aasta plaani kalevi alla panekuga, vabastati ametist ja uueks mereväe ülemaks määrati 45-aastane senine Musta mere laevastiku ülem admiral Sergei Gorškov (Mawdsley, 166).

Hruštšov olevat väidetavalt uskunud, et admiral Gorškovi näol on ta leidnud mereväe ülema, kes nagu tema isegi on veendunud konventsionaalsete meresõjavahendite kui igandite vastane ja toetab täielikku üleminekut uude ajajärku meresõjapidamises, kus domineerivad laevaltlastavad tiibraketid (*sea-launched cruise missiles*) ja tuumaallveelaevad. Tundus, et tasakaalustatud laevastiku arendamise teema on lõplikult kõrvale heidetud. Gorškov võttis kõhklemata töösse Hruštšovi raketarendusprogrammi, vähendas sõjalaevastiku ja merelennuväe vahendite arvu ning andis endast kõik, võitmaks Kremli juhtkonna usaldust. Siiski sõandas uus mereväe ülem 1958. aastal välja öelda, et Nõukogude Liidu näol juba on tegemist mereväelise suurvõimuga (*major naval power*), mistõttu merevägi vajab uue tegelikkusega sobivat missiooni kui ka selleks vajalikke vahendeid (Lovett, 241).

1950ndatel ja 1960ndatel, kui nii Ameerika Ühendriigid kui ka Nõukogude Liit tegelesid aktiivselt uute tuumarelvade ning konventsionaalsete relvade arendamise ja paiknemisega, töötasid Nõukogude sõjandusteoreetikud ja sõjaväelised juhid välja kontseptsiooni, mille kohaselt tuli neil olla valmis tegutsemaks viit võimalikku tüüpi sõja korral:

- a) kohene täismõõtmeline tuumasõda, kus peamist rolli mängivad strateegilised raketiväed;
- b) kaitseloomuline tuumasõda, kuhu on kaasatud relvajõudude kõik elemendid;
- c) suurem sõjaline konflikt (*major war*) ühel või mitmel strateegilisel tandrill, kus sõjaliste operatsioonide käigus kasutatakse piiratud ulatuses tuumarelvi;
- d) suurem konventsionaalne sõjaline konflikt;
- e) kohalik konventsionaalne sõjaline konflikt (*local war*) (Kokoshkin, 126).

Vaatamata Ameerika Ühendriikide ja Nõukogude leeri vahel toimunud aktiivsele võidurelvastumisele nende vahelisi otseseid sõjalisi konflikte külma sõja ajal aset ei leidnud. Nii NATO kui VLO osaks jäi rahvusvahelises poliitikas täita pigem sõjalise heidutuse rolli. Külma sõja sõjalised konfliktid leidsid aset kolmandates riikides. Esimene selline suurem kokkupõrge oli Korea sõda (1950-53), mis muutis põhimõtteliselt külma sõja iseloomu – varasemale heitlusele geostrateegiliste eesmärkide nimel lisandus (Ameerika Ühendriikide seisukohalt) võitlus konkureerivate maailmavaadete vahel (Cable, 146). Nõukogude poliitilisel tasandil usuti, et lennukikandjad on kaotanud oma tähtsuse ning neid ei veennud vastupidises isegi mitte USA lennukikandjate lahingugrupid, mis kujutasid endast suurimat ohtu Nõukogude Liidu julgeolekule. Mereväeringkondades siiski osati hinnata lennukikandjate omamisega kaasnevaid eeliseid, kuid need mõttevahetused jäid üldjuhul erialakirjanduse (ajakiri „*Morskoi sbornik*“) raamidesse (Lovett, 244).

1960ndatel kasvas oluliselt mereväe ja eriti raketiallveelaevade tähtsus relvajõududes. Alustati tiibrakettide ja ballistiliste rakettidega relvastatud tuumaallveelaevade ning pealveelaevade tootmist. Aktiivselt asuti tegelema vaenlase lennukikandjate ründamiseks mõeldud merelennuväe lennukite arendamisega. Nõukogude Liidu ookeanilaevastiku arendamise vajadust põhjendati ohuga, mida kujutasid endast Ameerika Ühendriikide tuumarelvi kandvad lennukikandjad ja allveelaevad. Nõukogude mereväe peamine ülesanne oli tegeleda vaenlase ründejõudude ja kaldarajatiste hävitamisega; alles jäid traditsioonilised ülesanded nagu Ameerika Ühendriike ja

² Eelisarendamine võrreldes teiste mereväe relvaliikidega.

Euroopat ühendavate merekommunikatsioonide takistamine (Kokoshkin, 120).

Ajapikku hakkas Hruštšovi silmis mereväe väärtus strateegiliste raketivägedega võrreldes suhteliselt tõusma. Mereväeringkondades tunti üha selgemini, et tugeva pealveelaevastiku ja merelennuväe puudumine piirab riigi väljavaateid (võimalikus konfliktis) ükskõik millise potentsiaalse vastasega. Hruštšovi hinnangul oli võimalik ainult kahte sorti tulevikusõda – kas totaalne tuumasõda või siis madala intensiivsusega konflikt, mille käigus tuumarelvade kasutamine on välistatud. Ainus lahendus oligi tasakaalustatud laevastiku arendamine (Lovett, 244).

1965-1975

Tuumarelvade kasutuselevõtuga oli esmakordselt ajaloos võimalik teostada meritsi rünnakuid, mis võisid hõlmata suuri maismaapiirkondi. Tuumahaidutuse põhiteostajaks muutusid strateegilised tuumaallveelaevad, kes olid võimelised sooritama hävitavaid rünnakuid, kuid keda endid oli väga raske leida ja tõrjuda (Friedman, 38). Ameeriklaste lennukikandjate sihtüksused esindasid oma riigi huve maailmameredel ja alates 1960ndatest lisandusid tuumalõhkepeadega ballistilisi rakette kandvad allveelaevad. Rakettrelvade laskekauguse ja reaktiivlennukite lennukauguse kasv tõi kaasa olukorra, kus Nõukogude Liit ei saanud enam kasutada territoriaalset avarust kaitsekilbina nagu varem, vaid oli sunnitud paigutama oma kaitseliinid sinna, kus asusid vaenlase ründejõud – maailmamerele (Lovett, 238). 1960ndateks olid üha olulisemaks muutunud kolmandas maailmas aset leidvad kohaliku iseloomu või piiratud ulatusega sõjad. Nõukogude tolleaegsete sõjandusteoreetikute hinnangul oli rahvusliku enesemääratluse nimel peetavate konfliktide näol tegemist tõsiste ohukolletega, mille kaudu võis valla pääseda uus maailmasõda globaalsete superriikide vahel ning taolisi konflikte tuli seetõttu ära hoida või summutada. Sellest hoolimata jätkus Nõukogude ametlikus kõnepruugis rahvuslike vabadusliikumiste toetamine ka edaspidi (Cable, 124). Sõjalisest aspektist olulised sündmused külma sõja ajal olid veel 1962. aastal aset leidnud Kuuba kriis, mille käigus ameeriklased ähvardasid kasutada tuumarelvade, kui Nõukogude Liit ei eemalda oma Kuubale paigutatud ründerelvastust ning 1973. aastal puhkenud sõjaline konflikt (tuntud ka *Yom Kippur*'i sõja nime all) Iisraeli ning Egiptuse-Süüria vahel. Pärast 1973. aasta konflikti, kus Iisraeli toetas USA ning Araabia riike Nõukogude Liit, oli külm sõda muutunud lõplikult peamiselt superriikide geostrateegiliseks heitluseks ja kaotanud suure osa oma varasemast ideoloogilisest karakterist (Cable, 147-149). Tuumarelvastuse arenemisega kaasnenud alaline oht tuumakatastroofi ees sundis mõlemat leeri oma ideoloogiliste ja jõupoliitiliste vastuolude lahendamisel valima otsuste sõjaliste kokkupõrgete asemel teisi vahendeid - sõjaliste blokkide moodustamine, diplomaatiline ja majanduslik survestamine, luuretegevus jne. Kuuba kriisi ja *Yom Kippur*'i sõja vahele jäävat perioodi on kutsutud pingelõdvenduse perioodiks külma sõja ajal. Siis toimus esimene kahe leeri vaheline suhete soojenemine, koos sellega kaasnenud kaubavahetuse ning kultuurisidemete arendamisega.

Ameerika Ühendriigid õppisid oma kogemustest Vietnami sõjas, kus mereväel oli täita oluline roll, et merealade valdamine (*sea control*) ja jõu kuvamine (*power projection*) peavad olema teostavad ühe ja sama mereväelise koondise poolt, st et selleks ei tule kasutada erinevaid väeüksusi, nagu seda oleks tehtud maavägedes ja õhuväes. Sündmuste käik Vietnami mõjutas oluliselt Nõukogude mereväe ookeanilaevastiku arendamist. Admiral Sergei Gorškov, olles veendunud, et Nõukogude Liidu jaoks on hädavajalik olla ka mereline suurriik, asus oma ideid aktiivselt selgitama. Ta kirjutas (või lasi kirjutada) Nõukogude mereväe manifestiks kujunenud raamatu „Riigi merevõim“ (*Morskaja moštš gosudarstvo*). Admiral Gorškov osundas, et maailmamerele seilava laevastiku abil suudaks Nõukogude Liit otsustavalt mõjutada kolmanda maailma riikides asetleidvate konfliktide käiku. Tugevate pealveejõudude abil oleks olnud võimalik hävitada osa vastase tuumajõududest juba sõja nn konventsionaalses faasis. Eeldati, et vastane oleks üritanud sedasama Nõukogude tuumaallveelaevade vastu. Seetõttu oleks olnud hädavajalik luua tugevate pealveejõudude abiga täielikult kontrollitavaid merealasid (nn bastionid), kus oma allveelaevadel oleks olnud seeläbi tagatud tegutsemisvabadus (Friedman, 40-41).

1964. aastal Nikita Hruštšovi asemel riigi etteotsa tõusnud Leonid Brežneviga oli mereväel lihtsam

oma kavatsustele toetust leida (Mawdsley, 167). Võimalik, et Leonid Brežnevi suurem sümpaatia mereväe suhtes pärines tema varasemast teenistuskogemusest, kus ta algul armees poliitjuhi ning hiljem parteiparaadi töötajana omas erinevalt oma eelkäijast isiklikke kontakte mereväe temaatikaga. Oluliseks tuleb pidada ka admiral Gorškovi sõja-aastatelt pärinevaid personaalseid sidemeid kaitseministrite marssalite Rodion Malinovski (1957-1967) ja Andrei Gretškoga (1967-1976) (Mawdsley, 174). Maavägede poolt domineeritud relvajõududes konkureerisid kõik väeliigid eelarveliste vahendite pärast ja seetõttu oli ressursside jagamisel heade suhete omamine juhtkonnaga hädavajalik eeldus (Mawdsley,178). Võeti vastu kaks järgmist 10-aastast sõjalaevastiku arendamise plaani, üks aastateks 1966-1975 ja teine 1971-1981. Kõige olulisem uuendus oli tuumaallveelaevastiku arendamine. Näiteks 1967-1980 täienes allveelaevastik igal aastal 4-5 uue ballistilisi rakette kandva aluse võrra. Samas ehitati arvukalt ka pealveelaevu ning laevadel paikneva merelennuväe arendamisel (*ship-board aviation*) ehitati esimesed helikopterikandjad (Mawdsley, 167). 1970. aastal toimus Nõukogude mereväe suurõppus *Okean*, millega demonstreeriti oma võimekust tegutseda maailmameredel. Suurõppusel, mis leidis aset Barentsi merel, Norra merel, Läänemerel, Vahemerel, Filipiini merel ja Jaapani merel osales kokku ligikaudu 200 pealvee- ja allveelaeva. 1973. aastal *Yom Kippur*'i sõja ajal seisis Vahemerel vastamisi USA 6. laevastikuga Nõukogude 96-st sõjalaevast koosnev laevastikukoondis. 1975 korraldati teine suurõppus – *Vesna* (läänes tuntud ka nime all *Okean 2*), kus osales 200 sõjalaeva (Mawdsley, 168).

1975-1985

1975. aastal pärast Helsingis toimunud Euroopa Julgeoleku- ja koostööõupidamise lõppakti allkirjastamist jahenesid Nõukogude ja Lääne bloki suhted taas. 1979. aastal pärast Nõukogude Liidu sissetungi Afganistani halvenesid suhted veelgi ning USA presidendi Ronald Reagani eestvõtmisel algatatud „Tähesõdade“ programm käivitas hoogsa võidurelvastumise.

Mereväe arendamine toimus kooskõlas aastateks 1981-1990 kehtestatud 10-aastasele plaaniga. Pealveejõud kasvasid 1980ndate alguses uute laevaklasside lisandumisega – „Udaloi“ klassi allveelaevade hävitajad, „Sovremennõi“ klassi hävitajad, „Slava“ klassi raketiristleja (veeväljasurve 11300 t) ja Nõukogude esimeste tuumajõuseadmetega varustatud pealveelaevad – „Kirov“ klassi raketiristlejad (veeväljasurve 28000 t) (Sondhaus, 308). Admiral Gorškovi algne plaan nägi ette 80000 t veeväljasurvega³ lennukikandja ehitamise, mis oleks sarnaselt USA Vietnami sõjas edukalt opereerinud platvormidega omanud hävituslennukeid, eelhoiatuvõimekust ja ründevõimekust, kuid tema toetaja kaitseminister marssal Gretško suri ja uus minister marssal Dmitri Ustinov ei soosinud sedavõrd suurejoonelist ettevõtmist (Lovett, 246). Eraldi äramärkimist väärib maailma suurimate allveelaevade – *Typhoon* klass (veeväljasurve 33000 t, sukeldunult 48000 t) – kasutuselevõtmine⁴. Peamise saavutusena sellel perioodil on peetud aga hoopiski „Kiev“ klassi lennukikandjate (veeväljasurve 36000 t) ehitamist, millest esimene arvati teenistusse 1975. aastal. 1980-1981 viidi koos VLO liitlaste Ida-Saksamaa ja Poolaga läbi rida mereväeõppusi Läänemerel. Suurõppuse *Zapad* käigus (1981. aastal samaaegselt Poola sõltumatu ametiühingu „Solidaarsus“ poolt juhitud ulatusliku streigiga) toodi merejalaväeüksusi nii Põhja kui Musta mere laevastikest ja harjutati meredessandi maabumist Kaliningradi oblastis Poola piiri lähedal. Meredessandi maabumist harjutati ka Süürias. 20-25 sõjalaevast koosnev India ookeanil paiknev üksus kasutas baasidena Etioopia, Jeemeni ja India sadamaid. Nõukogude sõjalaevastik käis 1984. aastal helikopterikandja „Leningrad“ juhtimisel lippu näitamas Kariibi merel ja Punasel merel. Iraani-Iraagi sõja ajal (1980-1988) eskortisid Nõukogude sõjalaevad Pärsia lahel oma riigi naftatankereid (Sondhaus, 310).

³ USA 1975. a kasutusele võetud *Nimitz* klassi lennukikandja veeväljasurve on 97000 t. (<http://www.naval-technology.com/features/feature-the-10-biggest-aircraft-carriers/>)

⁴ <http://www.naval-technology.com/features/feature-the-worlds-biggest-submarines/>

1985-1991

1960ndatel ja 1970ndatel oli Nõukogude Liit olnud kaasatud mitmetesse konfliktidesse, kus merevõim omas otsustavat rolli, ning pikalt kindralstaabis teeninud admiral Amalko sõnul ei saanud näiteks lennukikandjate ehitamisel eitada riikliku prestiiži küsimust. (Mawdsley, 177). Juba 1970ndatel oli selgunud, et vastukaaluks USA ülekaalukate merelennuväe ründejõududele oleks vaja „Kiev“ klassist suuremaid lennukikandjaid, mis omaksid helikopterite ja vertikaalstardiga lennukite asemel konventsionaalseid lennukeid. Mainitud vajaduste rahuldamiseks alustati uue lennukikandja projektiga, mille 60000 t⁵ veeväljasurvega esimesele laevale pandi kiil 1983. aastal. Teenistusse arvamiseks 1990. aastal oli laev jõudnud kanda juba nelja nime: „Leonid Brežnev“, „Tbilisi“, „Admiral Gorškov“ ja „Admiral Kuznetsov“ (Navies in the Nuclear Age, 36-37).

1985. aasta märtsis sai Nõukogude Liidu uueks liidriks Mihhail Gorbatšov, kelle võimule tulemisega kaasnes riigi poliitika ümberkorraldamine pea kõikides valdkondades. Mereväe jaoks tähendas see uut doktriini, millega ookeanidel teostatavate ofensiivsete operatsioonide asemel tuli taas keskenduda merekommunikatsioonide kaitsele. Ühtlasi kadus vajadus pidada kulukaid välisbaase ja operatsioone Vaiksel ookeanil. Nõukogude majandus, mille kasv oli aeglustunud juba 1970ndate lõpus ja järgmisel kümnendil peatunud ning muutunud negatiivseks, ei suutnud sammu pidada Reagani valitsuse poolt alustatud laiaulatusliku võidurelvastumisega. Varasematel aegadel oli relvajõudude juhtidel õnnestunud saavutada suurema osa oma soovide heakskiitmine poliitilisel tasandil ning seni ei olnud keegi tundunud muretsevat, millised on sellise tegevuse laiemad tagajärjed riigile tervikuna (Lovett, lk 252-254).

1985. aasta detsembris vabastati mereväe ülema ametikohalt admiral Sergei Gorškov. Uueks väeliigi ülemaks sai allveelaevnikust admiral Vladimir Tšernavin, keda peeti Gorbatšovi poolt isiklikult väljavalituks. Admiral Gorškovi väljavahetamise taga võis olla mitmeid põhjuseid, kuid ühe olulisemana on toodud esile tema ümber tekkinud „isikukultust“, mis ei olnud meelt mööda poliitilisele juhtkonnale (Lovett, 251-252). Ambitsioonikad laevaehitusprogrammid hakkasid lõpuks mõjutama riigi üha halvenevat majanduslikku olukorda ning 10-aastane plaan mereväe arendamiseks 1981-1990 jäi lõpuni ellu viimata (Mawdsley, 168). Gorbatšovi uut poliitikat täielikult toetav admiral Tšernavin alustas kulude kärpimist operatiivvalmiduses sõjalaevade arvu vähendamise ja vanemate laevade mahakandmisega, seejärel jõuti uuemate sõjalaevade teenistusest väljaarvamiseni ja lõpuks uute laevade ehitamise peatamiseni (Sondhaus, 311).

Gorškovi katse muuta Nõukogude traditsioonilist mõttelaadi, et merevägi on võimeline enamaks kui olla lihtsalt maaväe käepikendus merel, ning et arendamist väärrib iseseisvate mereliste operatsioonide loomise võimekus, ei õnnestunud täielikult, kuid sellest hoolimata suutis ta hankida märkimisväärsed vahendeid uuteks laevaehitusprogrammideks. Tagantjärele on selgunud, et Lääne kaasaegsed vaatlejad ei osanud adekvaatselt hinnata külma sõja aegseid Nõukogude mereväe juhtide ideid ega mereväe suundumusi. Nõukogude sõjalaevade disaini oli võimalik tõlgendada mitmeti ning levinud oli arvamus, et nende arendamisel on lähtutud samadest kaalutlustest nagu lääneriikideski. Admiral Gorškovi peeti aga vene keelt rääkivaks Mahaniks. Meresõjaajaloolase Norman Friedmani hinnangul oli Nõukogude merevägi tegelikkuses (erinevalt maaväest) pigem defensiivse suunitlusega (Friedman, 41).

Ajavahemikul 1988-1991 allkirjastati Nõukogude Liidu ja USA vahel mitmeid relvastuse piiramise ja rahukokkuleppeid, millega lõpetati (ametlikult) külm sõda. Nõukogude Liidu lagunemise ajaks 1991. aastal oli tema mereväe isikkooseis suurem kui Suurbritannia, Prantsusmaa, Itaalia ja Saksamaa merevägedes kokku. Nõukogude Liidul oli ballistilisi rakette kandvaid tuumaallveelaevu rohkem kui USA-l. Neil oli ka ameeriklastest rohkem dessantlaevu; eriti suur oli arvuline ülekaal väiksemate sõjalaevade (fregatid, korvetid, miiniraalerid) osas. Analüütikute

⁵ Tegelik veeväljasurve jääb vahemikku 58500 – 67500 t. <http://www.naval-technology.com/features/feature-the-10-biggest-aircraft-carriers/>

arvates omas Nõukogude merevägi ameeriklaste ees ülekaalu allveesõjas, miinisõjas, laevavastaste raketide arendamisel ja meredessandi teostamise vahendites. USA seevastu domineeris suuremate pealveelaevade osas (lennukikandjad, helikopterikandjad, raketiristlejad, hävitajad). Ameerika Ühendriikidel oli tänu lennukikandjate lahingugruppidele olemas võimekus teostada vajadusel globaalse ulatusega interventsioone. Sotsialismileeri juhtriigil selline võimekus puudus. Nõukogude Liidul puudusid samaväärsed sõjalised liitlased, nagu need olid NATO liikmesriikide näol olemas USA-l. Vaatamata sisemistele probleemidele töötas NATO paremini kui VLO, mille liikmeid Nõukogude Liit relvastas vaid kõige hädavajalikumaga. Pärast kommunistliku režiimi kokkuvarisemist oli lisaks Nõukogude Liidule ainult Poolal ja Rumeenial (kummalgi riigil oli üks hävitaja) olemas fregatist suuremaid sõjalaevu. Allveelaevu usaldati ainult Poolale, Rumeeniale ja Bulgaariale (kolme riigi peale kokku kaheksa laeva) (Sondhaus, 311-312).

KOKKUVÕTE

Külma sõja perioodil toimus Nõukogude Liidu mereväes muljetavaldav areng, mille käigus tagasihoidlikust üksnes oma ranniku kaitsmiseks mõeldud laevastik kasvas tõsiseks globaalset tuumaheidutust pakkuvaks ja oma riiklikku poliitikat kuvavaks jõuvahendiks. Eriti tugev oli Nõukogude tuumalõhkepeadega ballistiliste raketidega relvastatud allveelaevastik, mille kanda oli tuumaheidutuse põhiraskus. Tõsiseid samme astuti ka pealveelaevastiku ja merelennuväe tugevdamisel. Nõukogude Liit oli kommunistlikus blokis ainus tugeva merevõimuga riik ja seda võib pidada eelkõige suure visionääri admiral Sergei Gorškovi teeneks, kes oli mereväe ülemaks peaaegu 30 aastat, ning tänu kelle isiklikele sidemetele ja toetusele riigi kõrgeimas poliitilises ja sõjaväelises juhtkonnas õnnestus tagada mereväele arenguks vajalikke finantsressursse. Võidurelvastumine Ameerika Ühendriikidega, mille hulka käis ka ambitsioonikas sõjalaevastiku võimekuste arendamine, hakkas lõpuks riigile üle jõu käima, ning koos külma sõjaga sai läbi ka Nõukogude sõjalaevastiku hiilgeaeg.

Avaldatud 21.05.2013 Laevastiku Ohvitseride Klubi kodulehel.

© Liivo Laanetu

ALLIKAD JA KIRJANDUS

1. Cable, James. *The Political Influence of Naval Force in History*. Macmillan Press, 1998.
2. Friedman, Norman. *Naval Strategy. – The Politics of Maritime Power: A Survey*. Editor: Andrew T. H. Tan. London, New York: Routledge, 2011. lk 29-44.
3. Gorshkov, S.G. *The Sea Power of the State*. Annapolis: Naval Institute Press, 1979.
4. Grove, Eric J. *The Superpowers and Secondary Navies in the Northern Waters during the Cold War. – Navies in Northern Waters, 1721-2000*. Editors: Rolf Hobson, Tom Kristiansen. London, Portland: Frank Cass, 2004. lk 211-221.
5. Herrick, Robert Waring. *Soviet Naval Theory and Practice: Gorshkov's Inheritance*. Annapolis: Naval Institute Press, 1989.
6. Kokoshkin, Andrei A. *Soviet Strategic Thought, 1917-91*. Cambridge, London: The MIT Press, 1999.
7. Lindberg, Michael. Todd, Daniel. *Brown-, Green- and Blue-Water Fleets: The Influence of Geography on Naval Warfare, 1861 to the Present*. Westport, London: Praeger, 2002.
8. Lovett, Christopher C. *The Soviet Cold War Navy. – The Military History of the Soviet Union*. Editors: Robin Higham, Frederick W. Kagan. Palgrave: 2002, lk 237-258.
9. Mawdsley, Evan. *The Russian Navy in the Gorshkov Era. – Technology and Naval Combat in the Twentieth Century and beyond*. Editor: Phillips Payson O'Brien. London, New York: Routledge, 2007. lk 165-184.
10. *Navies in the Nuclear Age: Warships since 1945*. Editor: Robert Gardiner. Consultant editor: Norman Friedman. London: Conway Maritime Press, 1993.
11. Polmar, Norman. *Naval Institute Guide to the Soviet Navy*. Fifth edition. Annapolis: United States Naval Institute, 1991.
12. Sondhaus, Lawrence. *Navies of Europe, 1815-2002*. Edinburgh, London: Pearson Education, 2002.
13. Vego, Milan. *Soviet Naval Tactics*. Annapolis: United States Naval Institute, 1992.

INTERNETI MATERJALID

<http://www.naval-technology.com> Viimati kasutatud 15.02.2014